

Istanbul, 24 d'avrigl 1915

I cumenza l'emprim genocidi dal tschientaner

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Il teolog grischun Leonhard Ragaz (1868–1945) scriva en sia autobiografia che l'uscheditga «Affaire Dreyfus», pia la cuntraversa davart la culpa u innocenza dal chapitani franzos Alfred Dreyfus (1859–1935) haja sveglià ses interess per la politica mundiala. Lura agiunscha'l: «Anc blier daplì, cun blier daplì persistenza, m'han commovì las orrurs snuavilas ch'ìls Tirchs han commess encunter ils Armenians sut (...)** sultan Abdülhamit. Lezzas orrurs stavan di e notg avant mia olma; jau las menziunava er en predis, savens cun gronda vehemenza. La chaussa armeniana è lura restada ditg in tema principal da mia vita, tant pli che la Tirchia è stada recidiva, a moda sgarschaivla, sut ils 'Tirchs giuvens' durant l'emprima guerra mundiala. Anc avant paucs onns ha mia agitaziun s'inflammada puspè cun leger 'Die vierzig Tage des Musa Dagh' da Franz Werfel» (1). Era l'istoricher Jean-Marie Carzou, en sia ovra fundamentala davart ils Armenians en l'Imperi tirc (2), distingua tranter ils mazzaments da 1894–1896 sut sultan Abdülhamit (1842–1918), numnads «la prova generala» (p. 61), ed il «genocid exemplar» dal reschim naziunalist che ha surpiglià la pussanza 1909 suenter l'abdicaziun d'Abdülhamit. Ses frar Mehmet (1844–1918) è lura stà sultan enfin a sia mort, ma la pussanza reala exercitavan trais ministers, t. a. Mehmet Talat (1872–1921). «Ils 24 d'avrigl 1915 ha la regenza circa arrestà sur notg tuttas personalitads armenianas (intellectuals e politichers) d'Istanbul: 500 – 600 tenor varsaquants funtaunas, 200 tenor autras, en mintga cas almain 235, cifra francada e publicada pli tard da la regenza circa. Ins als ha l'emprim impraschunads, lura deportads. Talat ha ditg avant in diplomat tudestg: 'S'enclegia che blers deportads èn tuttatfatg innocents'. Fitg paucs han survivì. Cun lezza raitada ha entschavì per ils Armenians in temp da deportaziuns sistematicas ch'avevan finalmain en mira d'als eliminar tuttatfatg da l'intschess tirc, partend da las provinzas nua che la guerra [encunter la Russia, G. S.-C.] aveva lieu. En dus onns èn passa in milliun umans morts a moda snuavla e barbara» (p. 109). Co èsi vegnì adaquella?

Ils cristians da l'Imperi tirc

Durant las guerras da religiuin en Frantscha, Germania e Rezia era l'Imperi tirc

in'oasa da toleranza per ses subdits cristians e gidieus. «Ad Istanbul èn ils Armenians, sco ils Grecs, vegnids svelti in burgaisia scolada cun interprets, giurists e banchiers, per part assimilada; (...) i han gidà ils Tirchs a francar lur autoritad (...). A l'entschatta dal 19avel tschientaner era l'Imperi tirc in stadi islamic fitg vast, nua che minoritads cristianas relevantas mantegnevan (...) ina gronda part da lur atgnadad» (p. 21). Lezza giada han las pussanzas cristianas sa rinforzadas en fatscha ad in Imperi tirc adina pli flaivel, entant ch'il resvegl da las naziuns europeanas pertutgava er ils cristians da Tirchia. Quests, objects da la politica internaziunala, pativan da la decadenza da l'imperi: «Il stadi n'aveva ni daners ni budget; el na saveva pajar ses employiads e militars. Las rubarias ed ils surpassaments dals funcziunaris locals èn pia sa multiplitgads (...). Las populaziuns èn vegnidas puspè sut squitsch; (...) musulmans e cristians pativan l'arbitrari da funcziunaris corrupts che pensavan mo a s'enritgir. Las lavurs tributarias e las taglias vegnivan adina pli pesantas, cunzunt s'enclegia per ils cristians, gist cur ch'i faschevan endament lur libertad d'antruras [avant l'invasiun circa, G. S.-C.]» (pp. 25–26). L'imperi è vegnì «l'um malsau da l'Europa»; las pussanzas, cunzunt la Frantscha, Gronda Bretagna e Russia tiravan a niz la protezzion dals cristians per derasar lur influenza en il pajais. 1878 ha Abdülhamit stuì ceder vasts intsches a la Gronda Bretagna (Cipra), Grezia, Russia, Serbia ed il Montenegro, reconuscher l'autonomia da Bulgaria ed acceptar l'occupaziun da Bosnia-Ercegovina tras l'Austria-Ungaria.

Ostagis d'ina regenza ostila

L'Imperi tirc indebli sa sentiva smantschà da duas varts da Russia, protectura tradiziunala dals Armenians e dals ortodoxs balcanics. La Bulgaria autonoma, aliada natirala da Russia, era situada pauc lunsch davent d'Istanbul, chapitala dal sultan. Encunter l'ost tanscheva la Russia enfin al port da Batumi (oz en Georgia) sper il Mar nair. En vasts intsches da Tirchia a sid da Batumi, cunzunt en las valladas sura dals flums Eufrat e Tigris vivevan dus pievels da linguatg indogerman, ils Armenians cristians ed ils Curds islamics. «Damai ch'ìls inimis exteriurs eran stadis cristians, è l'aversiun dals musulmans da l'imperi encunter ils cristians creschida, cunzunt en l'intschess nua che Tirchs, Curds ed Armenians vivevan in

sper l'auter. Il sultan temeava per sia posiziun da pussanza ed opponeva ils Armenians e Curds ils ins als auters. Tar revoltas duvrava l'armada e truppas spezialas curdas encunter ils Armenians» (3). Lezzas han mazzà passa 100 000 Armenians 1894–1896 e puspè 1909. 1914 han bartgas tircas bumbardà ports russ; sin quai ha la Russia declerà la guerra a l'Imperi tirc. «A la fin da schaner 1915 han las autoritads decretà da dischamar schuldads e policists armenians (...). Dapertut en l'imperi han ins udì ch'ins prendia las armas dals schuldads armenians, sin cumond da la regenza, e ch'ins als rimnia en battagliuns da 50 – 100 stradins u fachins, sclavs da las truppas tircas, per purtar lur proviant ed equipament (...). Lur han ins udì da squadras da 50 – 100 umens, enchainads en gruppas da quatter, ch'ins mazzia en lieus giud via» (4). Quai è stà mo l'entschatta dal genocid. Ina lescha dals 27 da matg 1915 ha stipulà: «Ils cumandants d'armada, da corp d'armada e da divisiun dastgan, sche basegn militars pretendan quai, dischlocar tar auters lieus, ensemen u separada, la populaziun da las citads e dals vitgs ch'els suspectan da tradiment u spionagi» (cità da Carzou, p. 137). Lezza «lubientscha» han ins simplamain applitgà cun quasi tuts Armenians da l'imperi, deportads a pe en deserts, spogliads e mazzads, ubain, en il cas da dunnas ed uffants, rapids ed islamisads.

«Nus als avain liquidads»

Ils 15 da settember 1915 ha in guvernatur en la Siria dal nord, lezza giada part da l'imperi, survegnì il telegram suandant da Talat: «Ins ha rapportà dacur che la regenza (...) haja decidì da mazzar tuts Armenians domiciliads en Tirchia. Tgi che s'oppona a lez cumond e lezza decisiun vegn relaschà. Ins duai metter fin a la vita da tuts, senza regard per las femnas, ils uffants ed impedids, (...) senza tadlar l'atgna conscienza» (cità da Carzou, p. 136). Henry Morgenthau (1856–1946), ambasadur dals Stadis unids ad Istanbul 1913–1916, rapporta decleraziuns snuavilas da Talat durant raschienen privats cun el: «Pertge s'interessais per ils Armenians? Vos essas gidieu e lez èn cristians. Ils musulmans e gidieus s'enclegian ordvart bain (...). Pertge n'ans laschais betg far quai che nus lain cun lez cristians (...)? Per ans proteger d'els, savains mo als deportar (...). Nus avain gia liquidà il cas da trais quarts dals Armenians; i na dat na-

gin pli a Bitlis, Van ed Erzurum [en la Tirchia dal nordost, G. S.-C.]. Lodi tranter nus ed els è uschè ferm che nus stuain far fin cun els, uschiglio stuainsa temair lur vendetga (...). Nus na lain nagin Armenian pli en l'Anatolia; i astgan viver en il desert, uschiglio nagliur» (cità da Carzou, p. 132). Morgenthau: «En plis auters raschienen cun el davart lez tema, na m'èsi tuttina betg reussì d'al commover (...). Lezza dumonda pareva d'al star profundamain a cor; ses odi pareva da crescher cun ils eveniments (...). Dentant è'l vegnì cun in giavisch ordvart sorprendent (...): 'Savais ma procurar ina glista cumpletta da tuts clients armenians da las cumpagnias americanas d'assicuranza da vita? Bunamain tuts èn ussa morts senza ertavels; lur daners appartegnan perquai a la regenza» (cità pp. 132–133). Prendend cumià 1916 dal minister, ha Morgenthau dumandà: «Ed ils Armenians? Tuttenina ha Talat pers sia legria; sia fatscha è vegnida dira, la flomma dal sulvadi sveglia ha traglischà en ses eglis, el ha ditg muventond il maun: 'I n'ha nagin senn pli d'als menziunar; nus als avain liquidads, igl è a fin'» (cità p. 134).

La naschientscha da la Tirchia moderna

Èsi propi a fin? Segir betg per la Tirchia. Malfatgs snegads e supprimids fan barlot. La Tirchia republicana refusescha anc adina da reconuscher che l'Imperi tirc, en ses davos onns, ha commess in genocid encunter il pievel armenian, e quai malgrà il dumber da cumprovas cleras. L'argumentaziun circa cumpiglia trais elements: «Ils 20 d'avrigl 1915 han ils Armenians da Van sa rebellads. Dentant è lur revolta vairamain stada ina reacziun al mazzament dals avdants d'otganta vitgs armenians a nord da Van. Plinavant avev'ins gia decidì d'extirpar ils Armenians ed entschavì a sa pinar latiers. Lura fan ins endament ch'els hajan sez commess mazzacras da Tirchs e Curds (...). Vairamain han Armenians ruinà insaquants vitgs tircs e mazzà lur avdants, però quai pir 1917, suenter l'avanzada da las truppas russas en la Tirchia dal nord. Finalmain snega il stadi tirc ch'ins haja commess aposta ils malfatgs; ils Armenians mazzads (be 600 000 tenor la vart circa) sajan mo stads las unfrendas d'acziuns guerrilas e da las deportaziuns» (5). In istoricher franzos punctuescha: «La republica circa d'oz è l'ertavla, atras [ses fundatur] Mustafa Kemal Atatürk, dals

ideals proclamads 1908 dals Tirchs giuvens (...). Il malfatg inicial da 1915 è per uschè dir identic a la naschientscha da la Tirchia moderna, in pau sco l'extirpaziun dals Amerindians per ils Stadis unids. Pir il svilup da la societad civila circa, sch'ella sa distanziescha dals mitus naziunals, sa a lunga vista metter fin a la negaziun [dal genocid]» (6).

Ina crisa spiertala

Ma la candidatura da Tirchia per l'adesiun a l'Uniun europeana renda la posiziun d'Ankara areguard 1915 adina pli nundefendibla. Ils 15 da december 2004 ha il Parlament european exprimi il giavisch che la Tirchia reconuschia sia rolla tar la mazzacra dals Armenians. En Tirchia dastg'ins e san ins puspè la menziunar. En november 2004 ha l'advocata Fethiye Cetin publictà l'istorgia da sia tatta, «Armeniana zuppada» salvada d'in Tirc; lez cudesch ha gia cuntanschì sia tschintgavla ediziun. Ma i dat reacziuns naziunals. En ina citad han ins ars ils cudeschs dal scriptur renumà Orhan Pamuk che aveva menziunà en in'intervista il mazzament d'in milliun Armenians. Ils 13 d'avrigl 2005 ha l'emprim minister Recep Tayyip Erdogan condemnà la violenza da la dretga estremista. La scuverta u rescuverta da la naschientscha sanguinosa e crudavla da la republica è mo in aspect da quella crisa spiertala che ha sa palesada 2002 cun la disfata electorala da las cliccas tradiziunals e la victoria da l'AKP d'Erdogan, la «Partida per la gistia ed il svilup» cun sia scursanida simbolica; il pled tirc «ak» vul dir «alv, net, stget»). Ma la Tirchia na sa betg vegnir netta e stgetta senza reconuscher era las sumbrivas da ses 20avel tschientaner.

1) Cità en. Arbeitskreis Armenien (ed.), *Völkermord und Verdrängung. Turitg (Chronos, ISBN 3-905312-40-9) 1998, p. 57.*

2) Jean-Marie Carzou, *Un génocide exemplaire. Arménie 1915. Paris (Flammarion, ISBN 2-08-060814-2) 1975.*

3) Peter Gautschi e Helmut Meyer, *Vergessen oder Erinnern? Völkermord in Geschichte und Gegenwart. Turitg (Lehrmittelverlag des Kantons, ISBN 3-906743-57-8) 2001, p. 44.*

4) Yves Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Paris (Seuil, ISBN 2-02-004612-1) 1977, p. 211.*

5) Elvira Kiendl, *Der Kampf um internationale Anerkennung – Leugnung durch die Türkei. En: Arbeitskreis Armenien (sco nota 1), p. 69.*

6) Bernard Bruneteau, *Le temps des assassins. En: «France-Arménie» mars-avrigl 2005, p. 43. Addressa: 17 avenue de la Ferrandière, F-69003 Lyon. Fax: 0033 4 72 34 59 05. Posta electronica: contact@france-armenie.fr. Site web: www.france-armenie.fr*